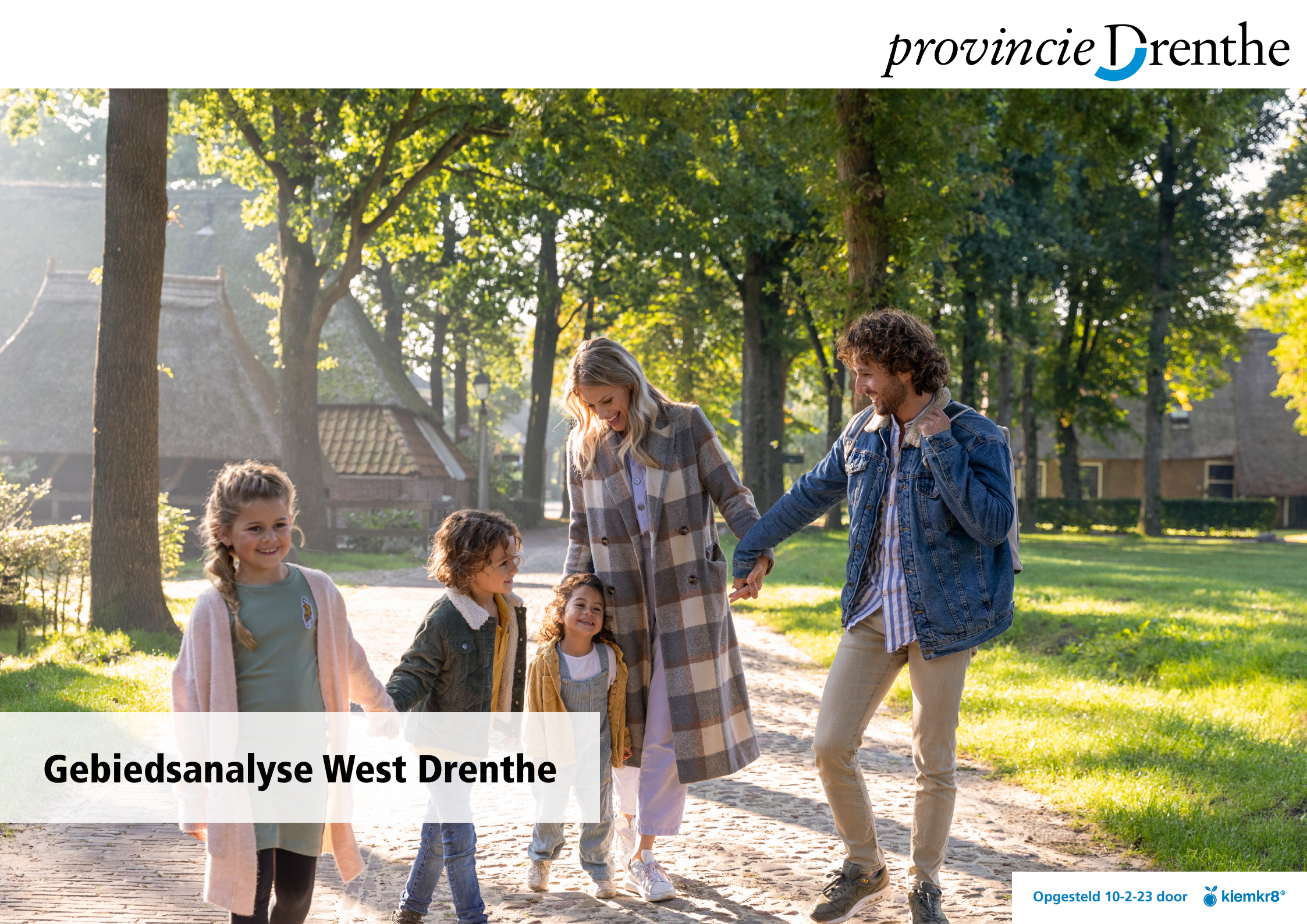

Gebiedsanalyse West Drenthe

Inhoudsopgave

1. Het LEADERgebied West Drenthe	3
1.1 Gebiedsomschrijving	3
1.2 Leefbaarheid, sociaal maatschappelijk & burgerkracht	4
1.2.1 Bevolking, krimp en groei	4
1.2.2 Samenleven	8
1.3 Economie, arbeidsmarkt en inkomen	9
1.3.1 Vrijetijdseconomie	15
1.4 Landbouw, landschap, natuur en biodiversiteit	16
1.5 Duurzaamheid, klimaat & energie	18
1.6 Krachtenveldanalyse	21
1.7 Hoofditens SWOT	23
Literatuurlijst	24

1. Het LEADERgebied West Drenthe

1.1 Gebiedsomschrijving

West Drenthe omvat de gemeenten Meppel, De Wolden, Westerveld, Hoogeveen, Midden-Drenthe en Noorderdrenthe. Op 1 januari 2022 telde West Drenthe 199.910 inwoners. In de afbeelding hiernaast is het aantal inwoners per gemeente in West Drenthe weergegeven.

West Drenthe kent twee stedelijke gemeenten: Meppel en Hoogeveen. Deze gemeenten hebben een gelijknamige stedelijke kern waar het overgrote deel van de inwoners woont. In de LEADER-systematiek gelden Hoogeveen en Meppel beide als stedelijk gebied, omdat ze meer dan 30.000 inwoners hebben. Afgezien van Meppel en Hoogeveen is West Drenthe een plattelandsgebied met verspreid liggende dorpen.

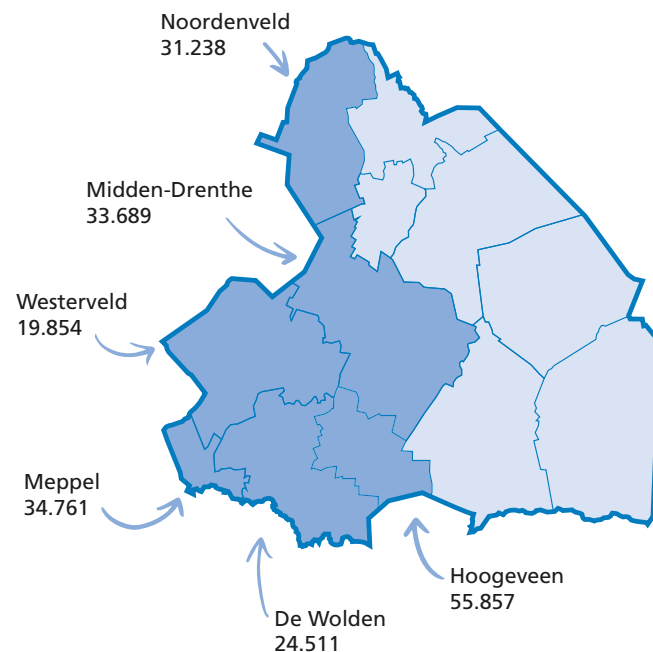
LEADER stimuleert plattelandsontwikkeling

LEADER-programma's proberen met innovatieve initiatieven een brede plattelandsontwikkeling te stimuleren. De focus lag in het verleden op een kwaliteitsslag binnen de vrijetijdseconomie en het verstevigen van de relatie stad-platteland. In deze LOS wordt, mede door de verruiming van de doelstellingen, breder gekeken.

In gesprekken met burgers en ondernemers komt telkens terug dat Drenten dingen doen en voor elkaar krijgen. Ze roepen het niet van de daken, daar zijn ze te bescheiden voor, maar ze genieten wel van de erkenning voor wat er bereikt is. Burgers en ondernemers onderkennen de kracht van de regio, de gedeelde identiteit, de dadendrang, het ondernemerschap, het noaberschap en de energie van de dorpsgemeenschappen.

Het (sociale) leven stond afgelopen jaren volledig op zijn kop na de maatregelen van de overheid in het kader van het coronavirus. Veel activiteiten konden niet doorgaan en (recreatie)bedrijven en dorpshuizen gingen dicht. Tegelijk zagen we de veerkracht van de gemeenschap: er ontstonden tal van initiatieven om zorg en aandacht te geven aan de medemens. Ook nu staan we samen voor grote uitdagingen. Drentse dorpen doen veel en de inwoners zorgen goed voor elkaar. Het is die kracht en de bijbehorende initiatieven die met LEADER gestimuleerd kunnen worden.

Aantal inwoners per gemeente in West Drenthe

(Centraal Bureau voor de Statistiek, 2022a)

1.2 Leefbaarheid, sociaal maatschappelijk & burgerkracht

1.2.1 Bevolking, krimp en groei

In de komende 30 jaren verwacht men dat de Nederlandse bevolking nog blijft groeien en dat de Drentse bevolking in omvang afneemt. Het aandeel 65-plussers neemt toe en het aandeel jongeren wordt kleiner. De samenstelling van de Drentse bevolking is dus aan het ontgroenen en vergrijzen. Een proces dat nu ook al gaande is: in Drenthe daalde het aantal jongeren in de afgelopen 10 jaar met 2,6 procentpunt naar 21%. Het percentage 65-plussers steeg juist van 18% naar 24% in deze periode. Ook het aantal oudere ouderen neemt toe. Sinds 2011 is er geen natuurlijke bevolkingsgroei in Drenthe, wat wil zeggen dat er meer Drenten overlijden dan dat er geboren worden. Dit is een natuurlijk gevolg van de ontgroening en vergrijzing. Ook de stijging van eenpersoonshuishoudens zet door.

De gemeenten Westerveld, De Wolden, Midden-Drenthe en Noordenveld wijken ten opzichte van de gemiddelde leeftijd in Nederland het meeste af (bevolkingspiramide). Deze gemeenten zijn sterk vergrijsd en ontgroend. En deze ontwikkeling zal zich voortzetten. Meppel en Hoogeveen daarentegen wijken hier deels vanaf, aangezien zij meer een stedelijke gemeente zijn.

Op termijn overstijgt het aandeel ouderen het aandeel jongeren. Vanaf 2024 is deze omslag in Drenthe zichtbaar. Hiermee neemt de druk op jongeren en werkenden om in het levensonderhoud van ouderen te voorzien fors toe. Jongeren worden hierdoor als werknemer en als vrijwilliger schaarser (Groeï & krimp | Dit is Drenthe | Feiten en cijfers, z.d.).

Er is door deze demografische ontwikkeling een noodzaak om na te denken over de woonzorgcombinaties. Een mooi voorbeeld is [de Zwarte Racker in Nieuw Schoonebeek](#). Naast dit soort initiatieven zijn de Odensehuizen in op komst. Een Odensehuis is een inloophuis voor mensen met lichte dementie en hun naasten. Het lijkt op een buurthuis, maar er is speciale zorg aanwezig. In West Drenthe zijn er twee gestart, in Meppel en Havelte. Er zijn initiatieven om te kijken of de dorpsorganisaties en de [Odensehuizen](#) te koppelen zijn, zodat je als gemeenschap zelf ook de verantwoordelijkheid neemt voor deze kwetsbare groep in de samenleving.

Bevolkingsgroei tussen 2021 en 2035 (prognose)

Gemeente	Bevolkingsgroei
De Wolden	-3,85%
Hoogeveen	-5,83%
Meppel	+6,41%
Midden Drenthe	-2,53%
Noordenveld	-5,51%
Westerveld	-3,09%

Aantal Huishoudens Drenthe 2022

Huishoudens	Waarde	Eenheid
Huishoudens totaal	222.165	Aantal
Eenpersoonshuishoudens	74.843	Aantal
Huishoudens zonder kinderen	74.758	Aantal
Huishoudens met kinderen	72.564	Aantal
Gemiddelde huishoudensgrootte	2,20	Gemiddeld aantal

Noot. Overgenomen uit *Heel veel informatie over provincie Drenthe*, door Allecijfers.nl, 2023

Binnenlandse verhuizing

Jongeren trekken weg voor werk, opleiding of studie. Jonge gezinnen en senioren vestigen zich juist in Drenthe. Dit beeld is sinds de jaren '90 stabiel. Drenthe levert een bescheiden bijdrage aan alle verhuisbewegingen in Nederland. In Zuidwest-Drenthe (Westerveld, Midden-Drenthe) vestigden zich veel senioren. Dat geldt ook voor Hoogeveen. Binnen Drenthe vestigden jongeren en jonge gezinnen zich met name in de steden en aan de noordzijde nabij Groningen (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2022; Groei & krimp | Dit is Drenthe | Feiten en cijfers, z.d.).

Voor West Drenthe is de verwachting dat de stedelijke gebieden Meppel en Hoogeveen zullen groeien qua inwoneraantal, terwijl de plattelandsgemeenten krimpen (Noordenveld, De Wolden, Westerveld en Midden-Drenthe). Krimpt de bevolking, dan daalt ook de koopkracht, waardoor het draagvlak voor voorzieningen afneemt.

Nieuwe Drenten

Het aantal Drenten met een migratieachtergrond is toegenomen van 9% in 2010 naar 11% in 2020. Het aantal leerlingen met een migratieachtergrond stijgt op de Drentse scholen, echter is dit aanzienlijk minder dan in de rest van Nederland.

Er is een grotere toename van migratie van mensen met een niet-Westerse achtergrond, dan van mensen met een Westerse achtergrond. De forse toename valt te verklaren door de vluchtelingencrisis. 4,7% van alle Drentse huishoudens heeft een niet-westerse herkomst (Trendbureau Drenthe & Trendbureau Drenthe, 2022).

Migratie achtergrond Drenthe

Migratie	Waarde	Eenheid
Autochtoon	443.435	Aantal
Niet-westers totaal	25.286	Aantal
Marokko	1.617	Aantal
Nederlandse Antillen en Aruba	1.626	Aantal
Suriname	2.021	Aantal
Turkije	2.105	Aantal
Overig niet-westers	17.917	Aantal

Noot. Overgenomen uit *Heel veel informatie over provincie Drenthe*, door Allecijfers.nl, 2023

Ook is het opvallend dat vrijwel alle gemeenten buiten de Randstad in 2021 een positief verhuissaldo hadden met de Randstad. Dit betekent dat er vanuit de Randstad meer mensen naar die gemeenten zijn gekomen dan andersom (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2022).

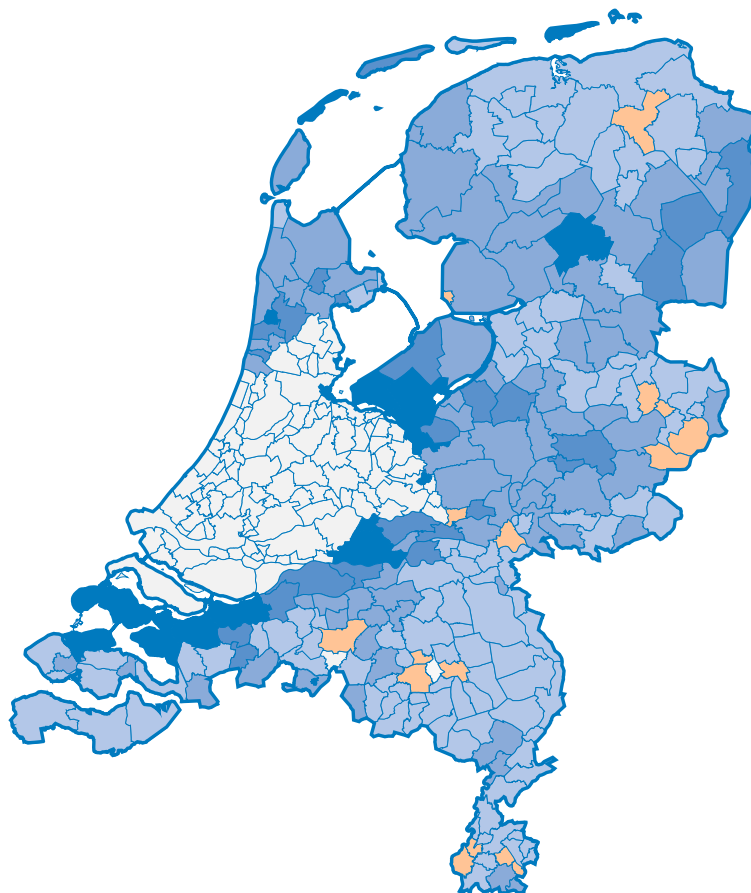
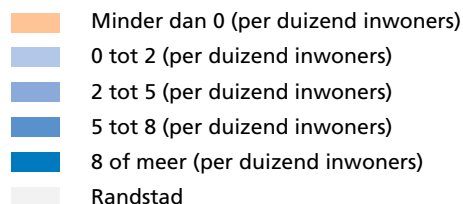
In het rapport *Perspectief op bestemming Drenthe 2030* wordt aangegeven dat, doordat we veel meer thuis zijn gaan werken in de coronaperiode, het belang van een recreatieve woonomgeving toeneemt. Het is denkbaar dat in plaats van een leegloop van het platteland, juist een omgekeerde beweging, dus een trek naar het platteland (inclusief de Drentse steden) plaatsvindt. De kwaliteit van de woonomgeving is hier hoog en de mogelijkheden om vanuit huis te werken nemen verder toe (*Perspectief 2030, z.d.*).

Dik tevreden

Bijna 9 op de 10 mensen in Drenthe is tevreden met het leven en geeft het leven een 7 of hoger. Hiermee zijn Drenthe iets tevredener dan gemiddeld in Nederland. Vier van de vijf Drenten is tevreden met de hoeveelheid vrije tijd die ze hebben. Daarmee staat Drenthe bovenaan de ranglijst van alle provincies.

Ook maken de Drenten zich weinig zorgen over de toekomstige leefbaarheid en waarderen ze de verbeteringen in de publieke ruimte en de aanwezigheid van groen. Voor het behoud van leefbare dorpen en wijken worden woningen, voorzieningen en de bereikbaarheid genoemd als aandachtspunten. Wat ook opvalt in de cijfers is het aantal mensen met overgewicht. Dat is de afgelopen decennia gestegen. In Drenthe heeft inmiddels 54% van de volwassen inwoners overgewicht (2020), waarvan 16% ernstig overgewicht (obesitas) (Trendbureau Drenthe, 2022).

Saldo verhuisde personen uit de Randstad, 2021

Bereikbaarheid voorzieningen

Meer nog dan de nabijheid van voorzieningen is de bereikbaarheid hier van belang voor de leefbaarheid. In Drenthe is de gemiddelde afstand tot de verschillende voorzieningen relatief groot. De aanwezigheid en bereikbaarheid van voorzieningen als winkels, scholen en huisarts zijn belangrijke factoren voor de leefbaarheid van een gebied. Uit onderzoek van het Trendbureau Drenthe blijkt dat de supermarkt, huisarts, basisschool en een bushalte/treinstation gezien worden als de belangrijkste voorzieningen.

Uit gesprekken met o.a. BOKD blijkt dat dorps- en buurthuizen onder enorme druk staan. Corona heeft hun reserves weggevoerd en nu komt de energiecrisis eroverheen. Er is echt een gebrek aan financiële middelen bij de dorps- en buurthuizen.

Volgens BOKD moet er ondersteuning komen, zodat het dorpshuis ook het huis van het dorp blijft, d.w.z. dat het een levendige plek is waar volop ruimte is om nieuwe initiatieven te ontplooiën. De dorpsbewoners moeten er zich thuis voelen. “Je moet inzetten op ondersteunen van de sociale samenhang en niet alleen op de middelen om het dorpshuis te verbeteren, zoals bijvoorbeeld een nieuwe keuken. Vaak zijn de technische oplossingen niet de sociale oplossing. Een nieuwe frituur is geen oplossing voor het gebrek aan betrokkenheid in het dorp”.

Drenthe heeft vooral op het platteland beperkt aanbod op gebied van het openbaar vervoer. Uit onderzoek onder het Drents Panel blijkt dat Drenten zichzelf toch als zeer mobiel beschouwen. Gemiddeld waardeert het Drents Panel de eigen mobiliteit met een 9,2.

Onder de panelleden van 65 jaar en ouder ligt dit iets lager, maar nog steeds hoog met een 8,8. Tussen 2005 en 2020 is het aantal auto's per huishouden in Nederland toegenomen met 8,9%. Nergens schaften huishoudens zo veel auto's aan als in Drenthe. Per huishouden staan hier gemiddeld 1,17 auto's op de oprit: 22,4% meer dan het landelijke gemiddelde.

Naar verwachting verdubbelt het aantal 80-plussers tussen nu en 2040. Er zal de komende jaren daardoor meer behoefte zijn aan voorzieningen voor ouderen en dan voornamelijk zorgvoorzieningen. Het ingezette beleid om mensen langer thuis te laten wonen, betekent dat deze zorg in toenemende mate in de thuissituatie of dichtbij huis geboden moet worden (Trend Bureau Drenthe, 2022).

Door heel Nederland zijn tegenwoordig [dorpsondersteuners](#) actief, voor het welbevinden en de zorg voor elkaar. Ook in Drenthe, zoals in Grollo en Hollandscheveld. De dorpsondersteuner is een professionele kracht, met een achtergrond in zorg en welzijn.

Zij (of hij) heeft een tweeledige rol. Zij ondersteunt de gemeenschap met het omzien naar elkaar, burenhulp én zij verbindt dit met de formele zorgverleners, zoals huisartsen en andere zorgverleners. De dorpsondersteuner wordt aangestuurd door de gemeenschap, een zorgcoöperatie of een andere dorpsorganisatie. Hiermee is de dorpsondersteuner een belangrijke schakel voor het dorp.

Er is weliswaar een grote verscheidenheid aan dorpsondersteuners, de gemeenschappelijke factor is de gedrevenheid en de passie waarmee er gewerkt wordt. De behoefte aan (en erkenning van de rol van) de dorpsondersteuner, moet blijken uit een structurele financiering. Het belang van samenwerking en kennisdeling tussen de dorpsondersteuners is groot, door het leveren van elkaar kunnen ze hun vak nog beter uitvoeren. Belangrijk voor het succesvol zijn van de dorpsondersteuner is dat deze vanuit het dorp moet worden aangestuurd (bottom-up) (Interview BOKD, 3-11-'22).

1.2.2 Samenleven

Het is belangrijk in een samenleving dat iedereen kan deelnemen en dat mensen vertrouwen op elkaar en op instituties, zoals de overheid en het rechtssysteem. In een samenleving draait het dus om inclusiviteit, de mate waarin mensen zich thuis voelen in een gemeenschap en de relaties die mensen onderling met elkaar hebben.

Sociale cohesie

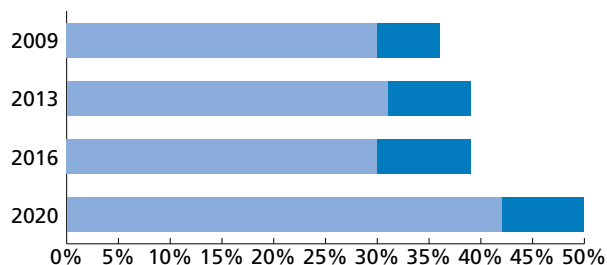
Uit een aantal stellingen die aan het Drents Panel zijn voorgelegd, blijkt dat ook de sociale cohesie groot is. Vergeleken met 2018 zijn nauwelijks verschillen te zien. Zo voelt 87% zich thuis in de eigen buurt. Mensen zijn positiever over hun sociale contacten als ze zich meer thuis voelen in hun dorp of wijk. 81% van de panelleden ervaart het als prettig hoe mensen in de buurt met elkaar omgaan.

Stijging van eenzaamheid

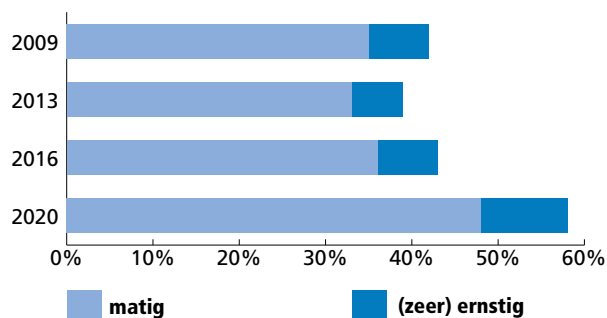
Het aandeel mensen dat zich in meer of mindere mate eenzaam voelt, ligt in Drenthe op 44%, waarvan 9% (zeer) ernstig eenzaam. In Drenthe lijkt eenzaamheid iets minder voor te komen dan in Nederland (gemiddeld 47%, waarvan 11% ernstig).

Mate van eenzaamheid

18-64 jaar

65 jaar en ouder

Impact corona bij jongeren sterk te zien

Verder blijkt dat 14% van de Drenten zich door corona vaker eenzaam voelt. Met name mensen die hun eigen gezondheid het rapportcijfer 6 of lager geven, zeggen vaker eenzaam te zijn door corona (27%). Kijken we naar leeftijdsgroepen, dan blijken vooral jongeren (18 t/m 34 jaar) eenzamer te zijn geworden door corona. Bij ouderen (65+ en ook 75+) leidt de COVID-19 pandemie het minst vaak tot (grotere) eenzaamheid. Kennelijk slagen ouderen er beter in om in corona tijden hun sociale leven op het oude (al dan niet door henzelf gewenste) peil te houden. Dit kan ook tot ver na het einde van de coronapandemie een effect op de samenleving hebben.

Vertrouwen in anderen

Het vertrouwen in elkaar is in Drenthe al jaren stabiel. In 2020 gaf 63% van de inwoners aan dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, landelijk ligt dit gelijk (63%). In Emmen (56%) en Hogeveen (60%) is het vertrouwen in anderen het laagst en in Tynaarlo (76%) en De Wolden (73%) het hoogst. Drenthe staat van alle provincies op plek 6. Landelijk zag het Sociaal Cultureel Planbureau aan het begin van de COVID-19 pandemie (april 2020) tijdelijk een stijging (naar 69%) in het aandeel Nederlanders dat zei vertrouwen te hebben in anderen. Dit is verklaarbaar door een sterker gevoel van saamhorigheid in tijden van een grote crisis.

Vertrouwen instituties

De Regionale monitor Brede Welvaart laat zien dat in 2020 68% van de Drenten vertrouwen had in de Tweede Kamer, politie en rechters (percentage is een gemiddelde van de drie genoemde instituten). In Nederland als geheel is dit 70%. Sinds 2012 is het vertrouwen in instituties toegenomen van 56% naar 68% in 2020. Drenthe ligt daarmee op de 8e plek van alle provincies.

Drenthe kent relatief veel kwetsbare inwoners

Zzp'ers, jongeren, alleenstaanden, laagopgeleiden en mensen van niet-westerse afkomst zijn vaak kwetsbaarder dan anderen. Zij worden in financiële crisissituaties vaak het zwaarst geraakt en ze maken zich zorgen over de toekomst. Vooral veel kleine ondernemers hebben het moeilijk, het percentage zelfstandigen met personeel onder de lage inkomensgrens was twee keer zo groot als onder werkenden in het algemeen. Onder zzp-ers was dat zelfs bijna 5 keer zo groot. Juist deze kwetsbare inwoners zijn de afgelopen jaren door de COVID-19 pandemie geraakt, waardoor sociale en gezondheidsverschillen zich verder hebben verdiept. De toekomst moet uitwijzen of deze groepen voldoende kansen hebben om hun netwerk weer zelf op te bouwen of dat zij een extra steuntje in de rug nodig hebben (Trend Bureau Drenthe, 2022).

Drenthe heeft een Inclusie Agenda om kwetsbare groepen bij te staan. Ook staan voor veel mensen zekerheden als een vast arbeidscontract, bereikbare voorzieningen en goede zorg onder druk. De provincie streeft naar gelijke kansen voor iedereen. Voor goede zorg, goed onderwijs, passende woningen, zonder armoede. In Drenthe mag je zijn wie je wilt zijn (Over de Sociale Agenda, z.d.).

Polarisatie

De COVID-19 pandemie heeft daarnaast ook zijn weerslag op polarisatie en ongelijkheid in de samenleving. Sinds de uitbraak is de maatschappelijke onrust zichtbaarder geworden. Doordat bepaalde groepen harder zijn geraakt dan anderen, legde corona een vergrootglas op de sociale ongelijkheid in Nederland (Trendbureau Drenthe & Trendbureau Drenthe, 2021).

Daarnaast werd uit de interviews en gebiedsbijeenkomsten duidelijk dat er ook sprake is van polarisatie op het terrein van de omgang met beschikbare ruimte. Hier lijken boeren, burgers en natuurbeschermende organisaties soms lijnrecht tegenover elkaar te staan.

Toenemende polarisatie in de samenleving kan impact hebben op de sociale samenhang. Het zal een uitdaging zijn voor Drentse gemeenten en maatschappelijke organisaties om ongewenste polarisatie in een vroeg stadium te signaleren, te voorkomen en tegen te gaan (Trend Bureau Drenthe, 2022).

Noaberschap, vrijwilligerswerk & mantelzorg

Vrijwilligerswerk en mantelzorg dragen sterk bij aan de sociale samenhang binnen de samenleving. Bijna de helft van alle Drenten zet zich wel eens vrijwillig in, dit percentage laat al jaren een daling zien.

Ongeveer 13% van de Drenten verleent mantelzorg, dat percentage is ongeveer gelijk aan Nederland. In de toekomst zal door de bevolkingskrimp en vergrijzing de vraag naar vrijwilligerswerk en mantelzorg verder stijgen.

Dit terwijl mantelzorgers nu al geregeld overbelast raken. Doordat veel gemeenten bezuinigen op ondersteuning van vrijwilligerswerk en mantelzorgondersteuning dreigt verregaande overbelasting van mantelzorgers. Het zal in bepaalde gebieden in Drenthe in de toekomst een uitdaging kunnen worden om voldoende vrijwilligers te werven, of om de vraag naar informele zorgverleners te kunnen voldoen (Waninge, 2022).

1.3 Economie, arbeidsmarkt en inkomen

Effecten van de pandemie

De COVID-19 pandemie heeft ons leven en werken in de afgelopen periode sterk beïnvloed en nog steeds merken we de gevolgen daarvan. Voorbeelden zijn verschuivingen van beroepsbevolking naar andere sectoren, verstoringen in toeleveranties door lockdowns in Azië en hoge schuldposities bij bedrijven en overheden door steunmaatregelen. Ook de angst voor nieuwe virussen of een nieuwe uitbraak is misschien wel blijvend aanwezig. Al deze zaken maken dat bedrijven heroverwegen of ze hun productie uit lagelonenlanden weer terughalen naar Nederland. Gelijktijdig zijn zowel werknemers als werkgevers, noodgedwongen, veel positiever gaan staan ten opzichte van thuiswerken. Deze vorm van invulling van arbeid blijft ook in de komende jaar belangrijk voor ondernemers.

Oorlog

Daarnaast zijn er nieuwe bedreigingen die ons beïnvloeden. De inval van Rusland in de Oekraïne heeft de internationale betrekkingen blijvend veranderd. De dreiging van meerjarige spanningen en oorlog in Europa is aanwezig. Deze patstelling tussen 'Oost & West' heeft ook direct invloed op de gas- en olieleveranties uit Rusland. Prijzen voor gas- en olie zijn hoog en drijven de prijzen van diverse producten op en dat stuwt de inflatie op. Deze hoge energieprijzen versnellen de verduurzaming van gebouwen en de transitie naar duurzame vormen van energie (elektrificatie, groen gas, groene waterstof), maar gelijktijdig wordt de uitvoering van maatregelen gehinderd door gebrek aan materiaal, arbeid, liquiditeit en beschikbare capaciteit op de bestaande netinfrastructuur. Centrale banken verhogen de rente en de angst voor een wereldwijde recessie neemt toe. Het consumentenvertrouwen is vanaf het derde kwartaal van 2021 ten aanzien van de ontwikkelingen van de Nederlandse economie en de eigen financiële situatie sterk gedaald.

Stikstof beperkende maatregelen

De recent aangekondigde maatregelen om de stikstofemissies te beperken, lijken, al dan niet tijdelijk, weinig ruimte te bieden voor uitbreiding van de economie, de bouw van nieuwe woningen en nieuwe duurzame energieprojecten. MKB-Nederland en VNO-NCW geven aan dat er op korte termijn stikstofruimte nodig is om de motor van de economie draaiend te houden en bijvoorbeeld nieuwe betaalbare woningen en de wegen daarnaartoe aan te leggen (Geen ruimte voor economische ontwikkeling in stikstofplannen, 2022).

Next Economy

Met de term Next Economy wordt een volgende fase in de economische ontwikkeling bedoeld, waarin nieuwe economische krachten gelden. Belangrijke thema's hierbij zijn: Smart Industry, open innovatie, automatisering en robotisering, Smart Logistics en circulaire economie. In de Next Economy is samenwerking belangrijk. Het vereist een goed ecosysteem, waarin ervaringen, kennis en data kunnen worden gedeeld. Dit ecosysteem wordt gevormd door de bedrijven, maar ook kennis- en onderwijsinstellingen en de overheid zijn een onlosmakelijk onderdeel van dit ecosysteem. In de regio zijn verschillende ecosystemen zoals Regio Zwolle, waar de gemeenten Hoogeveen, De Wolden, Westerveld en Meppel aan zijn verbonden. Regio Zwolle verbindt overheden, ondernemers, onderwijs, onderzoek en maatschappelijke organisaties rondom Zwolle. De regio is behalve een samenwerkingsverband ook één van de sterkst groeiende economische regio's van Nederland. De synergie die hierdoor ontstaat bevordert de onderlinge samenwerking en afstemming en stimuleert kennisuitwisseling en innovaties. Naast de Regio Zwolle is Ik Ben Drents Ondernemer (IBDO) een ecosysteem voor ondernemers in Drenthe. Op kleinere schaal in Drenthe opereert de Gebiedscoöperatie Zuidwest Drenthe, als samenwerking tussen onderwijs, ondernemers en overheid. De Gebiedscoöperatie legt zich toe op de energie- en landbouwtransitie. De verschillende ecosystemen werken nauw samen om te zorgen voor een aantrekkelijke regio in economische zin.

Op dit moment staan de meest attractieve bedrijven voor hoogopgeleiden niet in Drenthe en bedrijven die hoogopgeleiden in Drenthe werven, ervaren dat deze groep Drenthe nog niet ziet als ideale leefomgeving. IBDO ziet voor Drenthe voornamelijk kansen in de groene en circulaire economie. IBDO wil de samenwerking stimuleren, ook als het gaat om het realiseren van de uitdagingen op het gebied van de energietransitie en het duurzaam ondernemen.

Innovatie

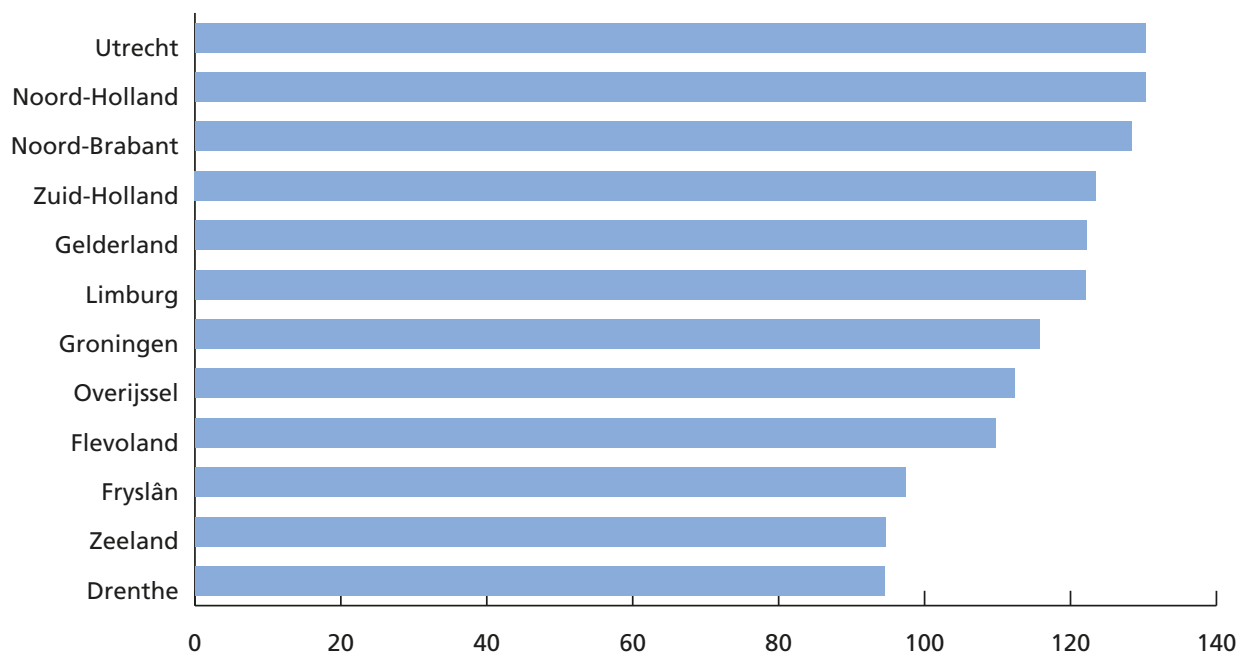
Op provinciaal niveau kent Nederland in 2021 drie innovatieleiders: Utrecht, Noord-Holland en Noord-Brabant. Groningen hoort samen met Zuid-Holland, Gelderland, Limburg, Overijssel en Flevoland tot de regio's met de omschrijving 'sterke innovatoren'. Fryslân en Drenthe behoren samen met Zeeland tot de categorie 'gemiddelde innovatoren'.

Voor het meten van de concurrentiekracht van een regio heeft de EU een index ontwikkeld, de Regional Competitiveness Index. De driejaarlijkse index beoordeelt de concurrentiekracht van 268 Europese regio's op basis van meer dan 70 indicatoren verdeeld over 12 dimensies. Deze hebben betrekking op onderwerpen als innovatie, bereikbaarheid, digitale infrastructuur, onderwijs, gezondheid en arbeidsmarkt. Alle Nederlandse regio's scoren bovengemiddeld in deze index. In de ranking van de 268 regio's staat Groningen van de noordelijke provincies met een 44e plaats het hoogst, gevolgd door Drenthe (66) en Fryslân (86) (Annoni & Dijkstra, 2019).

Het aantal uitgaven aan Research & Development (R&D) is tevens een indicator voor innovatie. Dit betreft R&D- uitgaven voor eigen research en development activiteiten, door zowel bedrijven als instellingen. Het gaat hierbij om uitgaven aan technologische innovatie, waarvan sprake is als bedrijven producten of processen vernieuwen. Daarnaast gaat het om uitgaven aan niet-technologische innovatie, waarbij het gaat om organisatorische vernieuwingen en marketinginnovaties. De uitgaven in Groningen liggen aanzienlijk hoger dan in Fryslân en Drenthe.

In de periode 2013-2018 zijn de uitgaven aan R&D in Groningen en Drenthe met respectievelijk 43% en 8% toegenomen. In Fryslân namen de uitgaven met 15% af (Provincie Groningen et al., 2022).

Regionale Innovatie Index Nederlandse provincies, 2021 (EU=100)

(Annoni & Dijkstra, 2019)

Bruto Regionaal Product

Het Bruto Regionaal Product (BRP) is de totale marktwaarde van alle in een land, provincie of regio geproduceerde goederen en diensten gedurende een bepaalde periode. Drenthe en Fryslân hebben in 2019 met € 31.900 per inwoner het laagste BRP per inwoner van Nederland. In 2020 is het BRP van Drenthe € 28.300, een stuk lager dan het landelijk gemiddelde van € 41.800.

De totale omvang van de noordelijke economie (Friesland, Groningen en Drenthe) bedroeg in 2019 ruim 61 miljard euro, goed voor 7,5% van het Bruto Nationaal Product. In Fryslân en Groningen bedroeg de economische omvang in 2019 respectievelijk 20,7 en 24,6 miljard euro. In Drenthe was dit 15,7 miljard euro (Provincie Groningen et al., 2022).

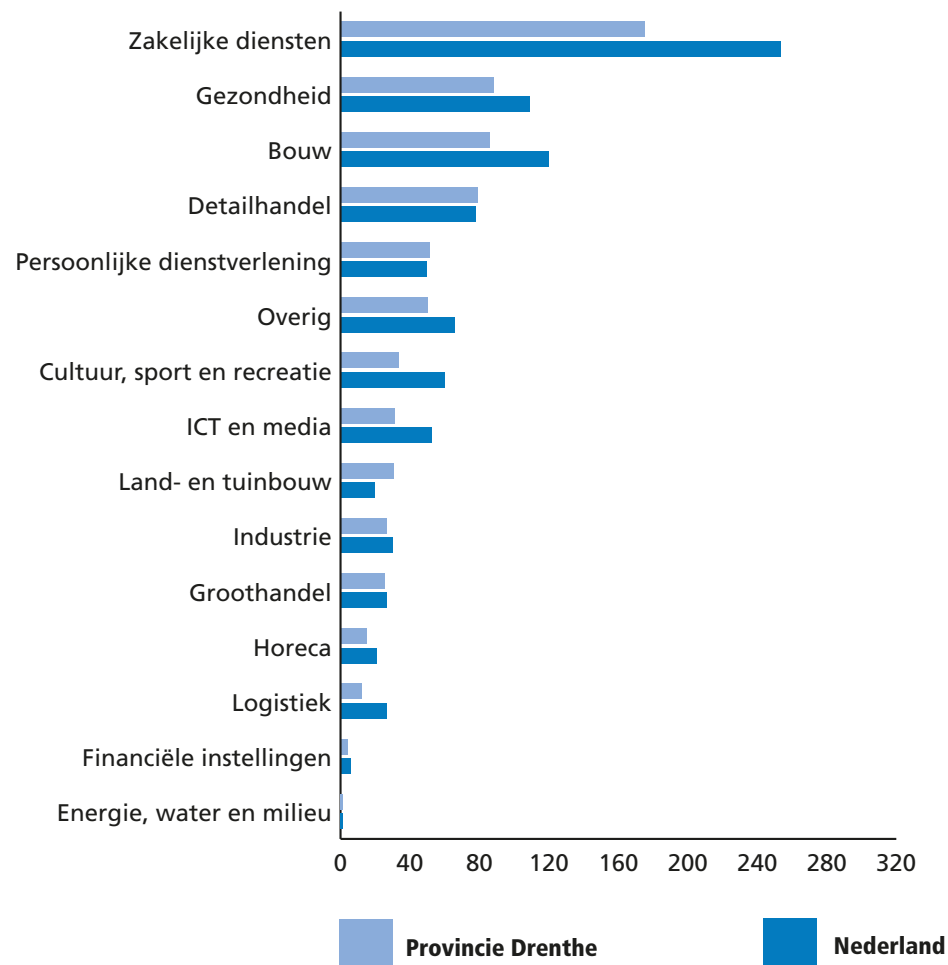
Ondernemerschap

Het aandeel starters in Drenthe schommelt rond de 9%. In de periode 2011-2017 is sprake van een lichte daling, sinds 2018 neemt het aandeel weer toe. Drenthe heeft relatief minder startende bedrijven dan Nederland als geheel. Startende ondernemers zijn over het algemeen wat jonger en zijn vooral te vinden in de grote steden en de dienstverlenende sector (Vestigingsklimaat | Dit is Drenthe | Feiten en cijfers, z.d.).

Bedrijven en zzp-structuur Drenthe

In Drenthe werken 35.103 zzp'ers. Dit ligt gemiddeld per 10.000 inwoners lager dan het gemiddelde aantal zzp'ers in Nederland. Er is wel een duidelijke stijging van 14% te zien in 2022 ten opzichte van 2019. Deze zijn voornamelijk werkzaam in zakelijke diensten, gezondheid, bouw en detailhandel, zie grafiek hiernaast.

Zzp'ers hebben het vaakst te maken gehad met een afname in inkomen en maken zich vaker zorgen over de toekomst. Het percentage zzp'ers onder de lage inkomensgrens was bijna vijf keer zo groot als onder werkenden in het algemeen (1,2% versus 5,9%) (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2021).

(Zzp structuur, z.d.)

In Drenthe zijn 99 bedrijventerreinen en in totaal 51.350 bedrijven (2021). In de onderstaande tabel wordt de verdeling per sector van deze bedrijven weergegeven.

Bedrijven	Aantal bedrijven (2021)
Bedrijfsvestigingen totaal	51.350
Landbouw, bosbouw en visserij	3.700
Nijverheid en energie	6.875
Handelen Horeca	10.380
Vervoer, informatie en communicatie	2.760
Financiële diensten, ontroerend goed	3.705
Zakelijke dienstverleningen	9.695
Overheid, onderwijs en zorg	8.665
Cultuur, recreatie, overige diensten	5.555

Beroepsbevolking

De beroepsbevolking (mensen tussen de 15 - 75 jaar) in Drenthe was in 2020 252.000 personen groot. Met 28,5% van de beroepsbevolking die hoogopgeleid is, bevindt Drenthe zich volgens de Regionale Monitor Brede Welvaart samen met Overijssel op een gedeelde 10e plek.

Het aantal hoger opgeleiden ligt in Drenthe dus onder het landelijk gemiddelde (34,2%).

Vergeleken met Nederland zijn de hoogste en, in iets mindere mate, de laagste leeftijdscategorie in de drie noordelijke provincies ruimer vertegenwoordigd in de beroepsbevolking. In de provincie Groningen is de categorie 15 - 25 jarigen in de beroepsbevolking relatief sterk vertegenwoordigd. In Drenthe is de beroepsbevolking relatief ouder dan in het Noorden en Nederland (Provincie Groningen et al., 2022).

Gebrek aan personeel

Sinds het 2e kwartaal van 2021 is de arbeidsmarkt in Drenthe krap en in 2022 is deze op een recordhoogte gekomen.

- Met 5.100 openstaande vacatures eind 2e kwartaal 2022, is het aantal openstaande vacatures veel groter dan voor corona. Ten opzichte van begin 2016 is de vacaturemarkt zelfs 4,5 keer zo groot.
- In bijna alle beroepsgroepen is er sprake van een zeer krappe arbeidsmarkt. Alleen voor technische beroepen, economische & administratieve beroepen en creatieve & taalkundige beroepen is er een de arbeidsmarkt iets minder krap.
- Voor een aantal beroepen is al langere tijd sprake van een krappe arbeidsmarkt. Voorbeelden van beroepen in Drenthe waarvoor al minimaal 6 jaar sprake is van krapte zijn:
 - Monteurs industriële machines en installaties
 - Medewerkers klantcontact / klantenservice
 - Verzorgenden IG
 - Vrachtwagenchauffeurs

Voor werkgevers betekent die krapte dat het lastig is om geschikt personeel te vinden (UWV, 2022).

Zorg blijft de grootste sector qua banen

In Drenthe is de gezondheidszorg de grootste sector. Bijna één op de vijf banen in Drenthe is een baan in de zorg (19,6%). Drenten werken ook veel in de handel (17,2%), de zakelijke dienstverlening (12%) en de industrie (11,4%). In vergelijking met Nederland is vooral het aandeel banen in de zorg hoog en het aantal banen in de zakelijke dienstverlening wat lager.

Inkomen en (energie)armoede

In Drenthe leven naar verhouding minder huishoudens onder de lage inkomensgrens dan in de rest van Nederland. 5,9% van de Drenten heeft een laag inkomen en het landelijk gemiddelde is 6,8%.

Voor huishoudens met een laag inkomen geldt dat de impact van het langdurig moeten leven op een laag inkomen groot is en kan leiden tot armoede. In Drenthe leeft 2,8% van de huishoudens met een langdurig laag inkomen en dat percentage is dalende.

Onderstaande tabel toont het gemiddelde bruto jaarinkomen per inwoner per gemeente verdeeld over West en Oost Drenthe.

Gemeentenamen West Drenthe	Inkomen 2020
Westerveld	€27.100
Noordenveld	€27.000
De Wolden	€26.900
Midden-Drenthe	€26.200
Meppel	€26.100
Hoogeveen	€23.500

(Ranglijst van het hoogste en laagste gemiddelde inkomen per inwoner van de gemeenten in de provincie Drenthe, 2023)

Het gemiddelde inkomen in Drenthe bedroeg in 2021 € 27.017. Alleen Overijssel, Friesland en Flevoland kenden een lager gemiddeld inkomen.

In de periode 2009-2020 nam in Drenthe het aantal bijstandsuitkeringen toe van 14,7 naar 20,9 per 1.000 inwoners. Ook elders in Nederland nam het aantal bijstandsuitkeringen toe (van 21,7 naar 27,9 per 1.000 inwoners). In Drenthe is het aantal relatief lager dan elders in Nederland. In De Wolden (11,5 per 1.000 inwoners) en Westerveld (12,5 per 1.000 inwoners) waren de minste bijstandsuitkeringen verstrekt.

Volgens het CBS nam naar verhouding het aantal bijstandsgerechtigden het meest toe onder jongeren. De toestroom kwam vanuit twee richtingen; jongeren verloren sneller hun baan en er waren nieuwe toetreders die na hun opleiding voor het eerst aan het werk gingen. Na de versoepelingen zijn het juist ook de jongeren die relatief snel weer aan het werk gaan (Cijfers over armoede in gezinnen | Nederlands Jeugdinstituut, 2022; Werk en inkomen, z.d.; Trendbureau Drenthe, 2022).

Ongeacht de hoogte van het inkomen geeft 11% van de Drenten aan enige of grote moeite te hebben met rondkomen in 2020.

Gepensioneerden hebben in de afgelopen periode ervaren dat hun pensioenen niet meestijgen met het inflatiepeil. Hierdoor neemt hun koopkracht af.

Door het stijgen van de kosten van gas en elektriciteit komen inwoners ontstaat een nieuwe vorm van armoede, de energiearmoede. Om een beeld te krijgen van energiearmoede onder Drenthe, kijkt men naar het aandeel huishoudens dat zowel tot de 25% laagste inkomens van Nederland behoort én tot de 50% hoogste qua gasverbruik. In Nederland gaat dit om gemiddeld 8% van de huishoudens, alle gemeenten in Drenthe zitten daar op of boven (Trendbureau Drenthe, 2022).

Opleiding beroepsbevolking

Door de krimp van het aantal jongeren verwacht men een afname van het aantal basisscholen op het platteland in West Drenthe. In West Drenthe zijn goede opleidingen op VMBO en MBO niveau. Voor de meeste HBO's en universitaire opleidingen moet men naar andere regio's.

1.3.1. Vrijetijdseconomie

De vrijetijdseconomie kan bijdragen aan de leefbaarheid van een plattelandsregio door het leveren van werkgelegenheid, maar ook doordat de bezoekers van buiten de regio bijdragen aan het in stand houden van diverse voorzieningen, zoals winkels, horeca, zwembaden, etc.

Bezoekers en inkomsten

In 2021 brachten 1,7 miljoen toeristen in totaal ruim 7 miljoen overnachtingen door in Drenthe. Dat zijn respectievelijk 200.000 gasten (+16%) en 1 miljoen nachten (+16%) meer dan in 2020. Drenthe deed het qua aantal overnachtingen iets minder goed dan het landelijk gemiddelde (+19%). Het aantal overnachtingen is wel weer bijna terug op het niveau van het laatste pre-coronajaar (-4%). Daarmee doet Drenthe het juist weer beter dan landelijk gezien (-18%) (Feiten & cijfers Drenthe, z.d.).

De laatste cijfers die het CBS publiceerde over de overnachtingen in augustus laten zien dat hotels niet eerder zoveel overnachtingen noteerden als in 2022. Het aantal overnachtingen ligt met 750.000 zelfs 12% hoger dan in topjaar 2018 (cijfers t/m augustus) Horstman, 2022).

Marketing Drenthe richt zich op het aantrekken van gasten die goed passen bij Drenthe, bij de bedrijven én de bewoners. Gasten uit binnen- en buitenland die genieten van natuur, cultuur en het samenzijn met familie en vrienden. Dit zijn de 'nationale leefstijlen' harmoniezoekers, verbindingzoekers en inzichtzoekers. Zij worden vooral aangetrokken door de kernwaarden van Drenthe: oorspronkelijk, ongedwongen, robuust.

Belangrijke trends voor de vrijetijdseconomie zijn:

- De trend om duurzaam te reizen. Reizigers kiezen steeds vaker voor milieuvriendelijke methodes om te reizen en bijvoorbeeld voor hotels met duurzame producten. Ook letten reizigers vaker op de oorsprong van het eten wat zij op reis bestellen. Het lijkt er daarom op dat duurzaam reizen, dé manier van reizen wordt.
- Het reisgedrag van consument en zal waarschijnlijk structureel veranderen: van verre bestemmingen naar dichtbij bestemmingen.
- De grote druk op de bekende steden in het westen biedt kansen voor toeristische bestemmingen die nog wel rust en ruimte kunnen bieden of voor kleinschaliger steden.
- Er zijn veel keuzemogelijkheden in het aanbod voor vrijetijd. Mensen willen er graag op uit. Het zoekgedrag naar bijzonder aanbod (voor hotels bijv. mét jacuzzi) groeit. Geen standaard aanbod, maar juist een beetje extra. Het draait om de belevenis.

Zorgen van en over de sector

De vitaliteit van diverse toerisme- en recreatiebedrijven staat onder druk. Drenthe was één van de eerste provincies waar veel werd gecreëerd van Nederland en zal zich de komende jaren aan moeten passen aan de veranderende markt en samenleving.

Een groot deel van de ondernemers in de toeristisch-recreatieve sector maakt zich zorgen over het effect van de stijgende prijzen op hun financiële situatie. Ook de mogelijke gevolgen bij een nieuwe uitbraak van COVID 19 (of een andere epidemie) is voor veel ondernemers, met name in de horeca en dagrecreatie erg zorgwekkend.

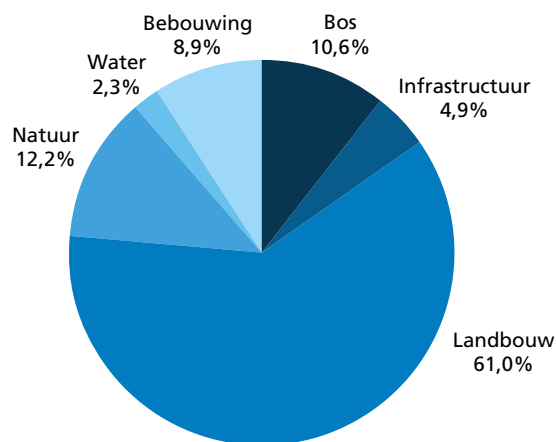
Dagrecreatieve, culturele en horeca-ondernemers staan er na corona financieel vaak minder rooskleurig voor en maken zich dan ook vaker zorgen over hun financiële situatie in vergelijking met ondernemers in de verblijfssector. Ook is er onder deze groep meer onrust over het terugbetalen van een belastingschuld. Sommige recreatieondernemers staan voor grote uitgaven voor klimaatadaptatie. Voor vakantieparken en campings kunnen hevige regenval na lange periodes van droogte, hogere temperaturen in de zomerperiode vragen om aanpassingen van de kampeerterreinen die niet in de verkoopprijzen kunnen worden verdisconteerd.

Daarnaast zijn door de sluiting gedurende de COVID-19 pandemie diverse horecamedewerkers elders gaan werken. Er is veel krapte op de arbeidsmarkt waardoor sommige bedrijven genoodzaakt zijn om te werken met beperkte openingstijden of bezettingsgraad.

1.4 Landbouw, landschap, natuur en biodiversiteit

In West Drenthe is bijna 60% van de bodem in gebruik voor landbouw. Ruim een derde van de landbouwgrond in Drenthe is in gebruik door de akkerbouw (Van Well & Rougoor, 2016). Daarna volgen natuur en bos met een gezamenlijk gebruik van ruim 26%. Het landelijk gebied is daarnaast ook in beeld voor verdere natuurontwikkeling, productie van groene energie, waterberging en woningbouw. De ruimte voor o.a. landbouwproductie staat onder druk.

De verdeling van het bodemgebruik in Drenthe

(Bodem | Dit is Drenthe | Feiten en cijfers, z.d.)

De ontwikkeling van de landbouw heeft vanaf het midden van de vorige eeuw in het teken gestaan van schaalvergroting, intensivering en het produceren tegen zo laag mogelijke kosten. De Nederlandse agrarische bedrijven behoren tot de wereldtop als het gaat om efficiëntie en een lage impact op het milieu per kilogram product. De productie per hectare en per dier is hoog en dat heeft effect op de omgeving. Vanuit Europese en landelijke beleidskaders worden daarom steeds strengere normen opgelegd als het gaat om bijvoorbeeld het gebruik van mest, gewasbeschermingsmiddelen, diergeneesmiddelen en water. De EU lanceerde in 2020 de Farm-to-Fork (F2F) strategie. Dit is een veelomvattend programma om de Europese voedselketen van de boer tot aan het bord van de consument te verduurzamen.

Ook moet de strategie eraan bijdragen dat de impact van de voedselproductie op het milieu en het klimaat verminderd. Nederland wil toe naar Kringlooplandbouw, zoals is beschreven in de visie Landbouw, Natuur en Voedsel, Waardevol en Verbonden. Bij kringlooplandbouw komt zo min mogelijk afval vrij, is de uitstoot van schadelijke stoffen zo klein mogelijk en worden grondstoffen en eindproducten met zo min mogelijk verliezen benut.

De landbouw en het platteland staan voor complexe opgaven rond stikstof, water en klimaat. De besluiten die van invloed zijn op de toekomst van de landbouw liggen veelal op landelijk, provinciaal of Europees niveau. Een complexe transitie, waarbij besef nodig is dat een veelheid aan partijen noodzakelijk is om een systeem te veranderen dat in zeventig jaren is opgebouwd. Deze transitie kost tijd. Samenwerking en wederzijds begrip tussen boeren, ketenpartijen, banken, consumenten, burgers, kennis- en onderwijsinstellingen en overheden is nodig om vooruit te komen (Regio Deal Natuurinclusieve landbouw, z.d.).

Het Rijk en de drie noordelijke provincies sloten in 2019 de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw. Daarmee komt € 20 miljoen beschikbaar voor initiatieven die de biodiversiteit, de landschapskwaliteit en de agrarische sector dienen. Een mooi voorbeeld is de start in zeven deelgebieden op het Drents Plateau. Hier werken agrariërs, inwoners, landbouw- en natuurorganisaties, kennisinstellingen, maatschappelijke organisaties en de overheid, letterlijk aan de keukentafel, samen aan het verbeteren van de biodiversiteit en de kwaliteit van het landschap. Dat vergt anders kijken naar het combineren van functies en naar natuurinclusief boeren: met aandacht voor een gezonde bodem, biodiversiteit én voldoende verdienvermogen voor de boer. Zo wordt op het Drents Plateau geëxperimenteerd om de teelt van boekweit een plek te geven in het bouwplan (Regio Deal Natuurinclusieve landbouw, z.d.).

Naast natuurinclusieve landbouw stijgt het aantal biologische en biodynamische bedrijven in Drenthe en in Nederland. Opvallend is dat 21% van de Nederlandse biodynamische boerderijen is een zorgboerderij is (Stichting Demeter, 2022).

Biodiversiteit neemt af

De afgelopen 25 jaar is veel geïnvesteerd in het behoud van de biodiversiteit door de aanleg van het Natuurnetwerk Nederland (NNN). Binnen dit gebied liggen onder andere de veertien Drentse Natura 2000-gebieden: natuur van internationale allure. Hier zijn flinke inspanningen verricht voor het verbeteren van de natuur, waarmee goede resultaten zijn bereikt. De verdere achteruitgang in biodiversiteit in Drenthe is hierdoor helaas nog niet gestopt (Van Well & Rougoor, 2016).

Bij het sluiten van het Klimaatakkoord op 28 juni 2019 is afgesproken een Aanvalsplan Landschapselementen op te stellen. Een coalitie van partijen verenigd in Stichting Deltaplan Biodiversiteitsherstel heeft op verzoek van de overheid het Aanvalsplan opgesteld. Deze coalitie bestaat uit een brede selectie van maatschappelijke organisaties, provincies, waterschappen en bedrijven. Ook de ministeries van LNV, BZK en OCW hebben bijgedragen aan het opstellen van het Aanvalsplan.

Het Aanvalsplan heeft de ambitie een significante bijdrage te leveren aan het halen van onze Europese verplichtingen rondom biodiversiteit (Vogel en Habitatrichtlijn), de klimaatopgave (Parijs) en schoon water (Kaderrichtlijn Water). Ook kan het een bijdrage leveren aan het inkomen van boeren door naast de vergoeding voor aanleg en beheer ook een grondvergoeding te geven. Daarnaast verhoogt het de landschappelijke kwaliteit en diversiteit van het Nederlandse landschap.

Het Aanvalsplan zet in op 10% gebiedseigen groenblauwe dooradering van het landelijk gebied en is daarmee een middel om de (inter)nationale doelen te behalen. Dit wordt onderschreven door onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van de Wageningen Universiteit. Het Aanvalsplan sluit in doelstelling en uitwerking aan bij de doelen van het Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG).

Behalve landbouwgrond betreft dit ook grond zonder landbouwfunctie, die in eigendom is van overheden en particulieren (niet zijnde agrariërs). Voor agrariërs en andere particuliere grondeigenaren staat voorop dat het financieel voldoende aantrekkelijk moet worden gemaakt om hen te verleiden bij te dragen aan groenblauwe dooradering. Via een gebiedsgerichte aanpak van provincies, gemeenten, waterschappen en maatschappelijke organisaties wordt invulling gegeven aan groenblauwe dooradering.

Natuur- en bosgebieden

Het totale oppervlakte natuur- en bosgebied in Drenthe beslaat 17,8% van het totale oppervlak. In Nederland is dit 14,8%. Drenten hebben gemiddeld het meeste natuurgebied per inwoner, 96 ha per 1.000 inwoners. Veel natuur- en bosgebied draagt ook in hoge mate bij aan de aantrekkelijkheid van een leefomgeving. Zo'n 18% van het totale oppervlak van Drenthe beslaat natuur- en bosgebied. Hiermee staat Drenthe op plek 2, achter Gelderland.

De Drentse Bomen- en Bossenstrategie is een uitwerking van de landelijke bossenstrategie, waarin staat dat Nederlandse bossen in 2030 met 10% moeten zijn uitgebreid. Dat komt neer op zo'n 37.000 ha.

Met de Drentse Bomen- en Bossenstrategie wil de provincie Drenthe dat de kwaliteit van de bestaande Drentse bossen verbetert én ligt er de ambitie om het bos met 3.700 ha uit te breiden. Het streven is om ruim de helft, zo'n 2.000 ha, te realiseren binnen de aangewezen natuurgebieden en natuurontwikkelingsgebieden. De andere 1.700 ha zal daarbuiten een plek krijgen. Deze extra inspanningen zijn nodig om de Drentse bomen en bossen goed door te geven aan volgende generaties. Het project [Plant een boom Drenthe](#), waarbij mensen een financiële bijdrage kunnen krijgen als ze bomen planten, draagt hieraan bij.

Veel waardering voor Drentse landschap

Om fijn te wonen en leven is een aantrekkelijke leefomgeving van groot belang. Gemiddeld krijgt het Nederlandse buitengebied een rapportcijfer 7,5. Drenthe scoort gemiddeld het hoogst met een 8,1 (Buijs et al., 2019). De landschappelijke waardering is het hoogst langs de Hondsrug en in het zuidwesten van de provincie (Trendbureau Drenthe, 2022).

Toch geeft Landschapsbeheer Drenthe aan dat ze een slijtage zien in het landschap. De kenmerkende elementen verdwijnen, het landschap wordt steeds meer een eenheidsworst. De oorzaak hiervan is dat er functioneel om wordt gegaan met het landschap. Als voorbeeld kun je de houtwallen noemen. Deze hebben onderhoud nodig, anders groeien ze dood. Als de houtwallen geen functie meer hebben, doet niemand dat onderhoud en verdwijnen dit soort elementen.

Landschapsbeheer Drenthe ziet daarnaast dat er een enorme bewustwording aan de gang is. Zoals geschreven waarderen de inwoners het groen en willen ze het bewaren. Bij de inwoners ontbreekt echter de kennis van het landschap. 'Ze weten niet hoe fraai het vroeger was en zien dus niet dat het steeds schraller wordt. De biodiversiteit is verdwenen. Maar mensen beleven het landschap nog steeds als mooi'. Daarmee is deze verschralling in politieke zin geen issue, maar het ecologische evenwicht is wel stuk. Volgens Landschapsbeheer Drenthe is 80% van de soorten die voorkwamen nu verdwenen.

Afstand tot openbaar groen

Eén van de zaken die het leefgenot beïnvloeden is de afstand tot een groene omgeving. De gemiddelde afstand tot openbaar groen wordt berekend over de weg tot het dichtstbijzijnde openbaar groen. Het terrein is minimaal 1 hectare groot en kan een park of plantsoen, terrein voor dagrecreatie, natuur of bos zijn. De afstand tot openbaar groen is in Drenthe in 2015 hetzelfde als in de meeste andere provincies, namelijk 0,5 kilometer (Trendbureau Drenthe, 2022).

Oppervlakte waterkwaliteit

In 2021 hebben Provinciale Staten het [Regionaal Waterplan](#) vastgesteld inclusief het Besluit Europese Kaderrichtlijn Water. De ecologische waterkwaliteit is op de meeste locaties is nog matig of onvoldoende. Dit wordt mede veroorzaakt door het "one out all out" principe waardoor slechte resultaten zwaar meewegen in het eindoordeel. Zo is de aanwezigheid van specifiek verontreinigende stoffen boven de norm een belangrijke reden voor de uiteindelijke ecologische toestand. In totaal gaat het om 10 verschillende stoffen waaronder de stoffen kobalt, seleen, zink, ammonium en zilver en ook enkele bestrijdingsmiddelen. De parameters voor de algemeen fysisch chemische en de biologische toestand laten een veel positiever beeld zien en laten ook een langzame verbetering zien door de maatregelen die zijn uitgevoerd.

De diffuse belasting met de stoffen nitraat, fosfaat en gewasbeschermingsmiddelen blijven voor de waterkwaliteit in Drenthe belangrijkste aandachtspunten om uiteindelijk de doelen van de Kaderrichtlijn Water te halen (Hoe gaat het nu met ons water?, z.d.; Water | Dit is Drenthe | Feiten en cijfers, z.d.).

1.5 Duurzaamheid, klimaat & energie

Klimaat en veiligheid

Het klimaat verandert. Extreem weer komt vaker voor, temperaturen stijgen en de zeespiegel stijgt. Milieuorganisaties luiden de noodklok en steeds meer jongeren laten van zich horen. Een veranderend klimaat heeft invloed op onze veiligheid. Er zijn maatregelen nodig om in de toekomst op laaggelegen delen de voeten droog te houden, als de zeespiegel stijgt en het waterpeil in de rivieren door extreme regenval hoger wordt.

Een veranderend klimaat heeft ook invloed op onze gezondheid. Warmere zomers doen een aanslag op de vitaliteit van kwetsbare groepen. Een verlenging van het groei- en bloeiseizoen gaat gepaard met meer pollen in de lucht en daarmee een toename van luchtwegallergieën.

Volgens het (KNMI - Klimaatverandering, z.d.) krijgt Nederland steeds vaker te maken met droge perioden, hoge temperaturen en hevige regenbuien. Deze klimaatverandering heeft ook lokaal in West Drenthe gevolgen. De droogte zorgt voor lage grondwaterstanden en heeft negatieve gevolgen voor met name de landbouw, natuur en groen, terwijl extreme regenval juist zorgt voor wateroverlast (met name in bebouwde gebieden). Droogte kan leiden tot verzakking van gebouwen, infrastructuur en breuken in kabels en leidingen. In de toekomst zullen korte, hevige regenbuien naar verwachting vaker voorkomen.

De invloed van een veranderend klimaat op de samenleving is zo groot, dat de overheden beheersmaatregelen nemen (KNMI - Klimaatverandering, z.d.). Een voorbeeld van zo'n beheersmaatregel in West Drenthe is het project klimaatbuffer Ootmaanlanden - Koningsschut. Om Meppel te beschermen voor wateroverlast bij extreem veel regen, kan er 400.000 kubieke meter water opgeslagen worden. Daarvoor wordt straks water van de Oude Vaart via de Drentse Hoofdvaart Ootmaanlanden in geleid. Dit zorgt ervoor dat het water in het gebied langer vastgehouden kan worden als dat nodig is. Daarmee ontstaat ook de kans om Ootmaanlanden en Koningsschut aantrekkelijker te maken voor natuur en recreatie. Cultuurhistorische elementen worden in dit project ook in ere hersteld (Groen licht voor klimaatbuffer Ootmaanlanden-Koningsschut, z.d.).

Hieronder staat een opsomming van oplossingen die door hedendaagse uitdagingen en problemen omtrent het veranderende klimaat, betrekking hebben op de provincie Drenthe:

- Creëren van een gezonde bodem met veel organische stof en bodemleven;
- Gebruik maken van klimaatbestendige landbouwgewassen en/of rassen;
- Vergroten van de biodiversiteit in landbouwgebieden;
- Water meer en langer vasthouden in de bodem;
- Meer gebruik maken van droogteresistente gewassen en het verminderen van het watergebruik voor gewassen;
- Water meer infiltreren in de bodem;
- Water meer bergen in waterbergingsgebieden;
- Natuurgebieden met elkaar verbinden, zodat soorten kunnen migreren;
- Natuurgebieden robuust maken zodat ecosystemen kunnen blijven functioneren;
- Akkerranden met infiltratieput tegen afspoeling door stortbuien;
- Vergroten van de biodiversiteit.

(Kuipers, 2021)

Drenten voelen eigen verantwoordelijkheid in energie- en klimaattransitie

Een peiling onder het Drents Panel in 2019 naar draagvlak en participatie in de energietransitie, laat zien dat een ruime meerderheid van de Drenten zich zorgen maakt over klimaatverandering en bereid is actie te ondernemen om energie te besparen (Lexnova, 2020).

Het Drents Panel is tevens gevraagd hoe zij hun eigen rol zien in de energie- en klimaattransitie. Iets meer dan de helft van de ondervraagde Drenten voelt zich hiervoor (geheel) verantwoordelijk (53%). 15% voelt zich helemaal niet verantwoordelijk. Verder blijkt dat vrouwen, hoger opgeleiden, mensen met een woonhuis en mensen in de middelste leeftijdscategorieën zich meer verantwoordelijk voelen voor de energie- en klimaattransitie (Lexnova, 2020).

Misschien dat daarom in West Drenthe het aantal woningen met zonnepanelen (27,9%) flink hoger ligt dan in heel Nederland (15,7%) (Energietransitie, z.d.; Trendbureau Drenthe, 2022).

Grondwaterstand

De grondwaterstand schommelt gedurende het jaar sterk. In de wintermaanden valt er veel neerslag en is er weinig verdamping, waardoor het grondwaterpeil stijgt. In de zomermaanden valt weinig neerslag en is er veel verdamping, waardoor het grondwaterpeil daalt.

Op de meeste plekken in Drenthe is er op de lange termijn sprake van een daling van de grondwaterstand. Recent gepubliceerde plannen van de rijksoverheid pleiten voor een verhoging van het grondwaterpeil in grote delen van Nederland, o.a. om verzilting van gronden en oxidatie van veenweidegebieden en akkerbouwgebieden met een veenpakket tegen te gaan. Oxidatie van veen leidt tot het vrijkomen van het broeikasgas methaan.

Energietransitie

Naast klimaatadaptieve maatregelen zijn er ook maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan. Zo werkt Nederland aan een energiesysteem waarbij nauwelijks nog CO₂ vrij komt. In 2050 moet de energievoorziening bijna helemaal duurzaam en CO₂-neutraal zijn. De regeringsleiders van de Europese Unie (EU) hebben in december 2020 afgesproken te streven naar een Europees CO₂-reductiedoel van 55%. Een overgang naar een duurzame energievoorziening is belangrijk om klimaatverandering tegen te gaan. Ook zijn er in Nederland steeds minder fossiele brandstoffen beschikbaar (vooral aardgas). En wil Nederland niet volledig afhankelijk zijn energie uit andere landen (Ministerie van Algemene Zaken, 2022).

De energietransitie is één van de grootste sociaal-maatschappelijke opgaven voor de komende periode. In Drenthe wordt het meeste gas verbruikt van alle Nederlandse provincies. Een gemiddelde woning in Drenthe verbruikte in 2020 1.400 m³ gas, landelijk is dit gemiddelde 1.120 m³. Een vergelijkbaar patroon is zichtbaar voor het elektriciteitsverbruik in 2020. In een Drents huis wordt meer elektriciteit verbruikt dan landelijk, 2.840 kWh in Drenthe tegenover 2.760 kWh landelijk. Ook ligt in Drenthe het elektriciteitsgebruik van koopwoningen (3.210 kWh) hoger dan dat van huurwoningen (2.080 kWh) (Trendbureau Drenthe, 2022).

In Drenthe zijn ondernemers en bewoners actief bezig met de energietransitie, mede door de energiearmoede. Daarnaast is er een Regionale Energiestrategie ([RES](#)) en zijn er wijkuitvoeringsplannen. Er komen bewoners en verenigingen samen om zelf plannen te maken voor energietransities. Volgens BOKD kunnen hiermee meer autarkische samenlevingen worden gecreëerd. Autarkie is het streven naar zo min mogelijk afhankelijkheid van anderen, dus zelfverzorgend of zelfvoorzienend.

Het programma PLED (Programma Lokale Energie Drenthe) is gericht op de versterking van de circa 60 lokale energie-initiatieven in Drenthe, zodat zij in staat zijn zelfstandig projecten uit te voeren en de weg weten te vinden naar de middelen en kennis die ervoor nodig is. Dit is een initiatief van de Natuur en Milieufederatie Drenthe, Koepel Energie-Initiatieven en de provincie Drenthe, in samenwerking met o.a. de Energiewerkplaats Drenthe.

De warmtetransitie in de wijken en dorpen zou hand in hand kunnen gaan met de klimaatadaptatie en de biodiversiteit. Hoe zorg je voor meer schaduw, betere opvang van water, etc.? Het zou dan een sociale transitie op gebied van energie en klimaat kunnen worden.

De Drentse Koepel Energie-initiatieven zet zich onafhankelijk in voor de belangen van energie-initiatieven in Drenthe. De Drentse KEI ([via KEIenteam](#)) geeft advies en deelt kennis over:

- Energie besparen;
- Lokaal duurzame energie opwekken;
- Het starten van een duurzame energietoespraak.

De Drentse KEI overlegt namens haar leden met de decentrale overheden, de onderwijsinstellingen en het bedrijfsleven. De Drentse KEI is, samen met de Friese en Groningse Koepels, lid/eigenaar van een bijzondere coöperatie: het energiebedrijf [Energie VanOns](#). Men levert lokaal opgewekte duurzame energie en stelt de gehele winst beschikbaar voor de duurzame activiteiten van de energie initiatieven.

Duurzaamheidseisen aan (zakelijk) vastgoed

Het verduurzamen van vastgoed is noodzakelijk door wet- en regelgeving. Zo'n 40% van de CO₂-uitstoot in Nederland is volgens TNO afkomstig van bestaand vastgoed, waaronder kantoren, winkels en woningen. Om dit terug te dringen moet een kantoorpand in Nederland in 2023 minimaal energielabel C hebben, in 2030 waarschijnlijk zelfs energielabel A. Ook voor nieuwbouw van zakelijke gebouwen worden steeds strengere eisen op gebied van duurzaamheid gesteld. Veel bedrijven en overheden ontwikkelen vastgoed en terreinen zoveel mogelijk duurzaam. Ze lopen hierbij echter aan tegen de grenzen van de capaciteit van de infrastructuur van het elektriciteitsnetwerk. Hierdoor kunnen netbeheerders de komende jaren in delen van het land geen nieuwe capaciteit bieden aan grootgebruikers, zoals supermarkten en grote bedrijven. Een andere beperkende factor in het zelfvoorzienend energie opwekken door bedrijven is, dat het opslaan van de opgewekte energie in veel gevallen nog niet rendabel is. Provincie Drenthe heeft een subsidie opgesteld om het verduurzamen van maatschappelijk vastgoed te stimuleren (DUMAVA).

Circulaire economie & korte ketens

Natuurlijke grondstoffen zoals metalen of industriële mineralen bereiken door een toename van de wereldbevolking en wereldwijde welvaart hun grenzen van beschikbaarheid. Producerende ondernemingen moeten deze grondstoffen efficiënt en duurzaam gebruiken. Zo wordt de impact op het milieu verminderd en blijft de concurrentiepositie behouden.

Meer circulair produceren en consumeren kan een relevante bijdrage leveren aan de aanpak van diverse maatschappelijke opgaven, zoals het tegengaan van klimaatverandering, het verminderen van vervuiling met bijvoorbeeld PFAS, het stoppen van biodiversiteitsverlies en het beperken van leveringszekerheid risico's. De Nederlandse overheid heeft de ambitie geformuleerd om in 2050 een volledig circulaire economie te hebben bereikt (I&M & EZK 2016). Voor 2030 is het streven om het gebruik van primaire abiotische grondstoffen (mineralen, metalen en fossiel) te halveren (PBL et al., 2019).

Er zijn ook steeds meer initiatieven die de productieketens verkorten. Een aantal voorbeelden uit de regio zijn Het Ambacht in Ruinerwold en 't Vershuus in Ruinen. Beide zijn voorbeelden van een verkorte voedselketen, maar ook buiten deze branche zijn volop mogelijkheden om ketens te verkorten. IBDO speelt regelmatig een rol bij het verbinden van bedrijven in de regio actief zijn maar elkaar nog niet kennen.

1.6 Krachtenveldanalyse

In dit hoofdstuk wordt in het kort de positie - en de ontwikkeling daarin - van de verschillende actoren in West Drenthe geschetst ten opzichte van de vitaliseringsopgave.

Overheid

De LEADER-regio West Drenthe omvat zes gemeenten, Meppel, Westerveld, Midden Drenthe, Noorderveld, Hoogeveen, De Wolden en de Provincie Drenthe. Deze zeven overheden zijn actief betrokken bij de totstandkoming van de LOS en bij initiatieven van burgers en ondernemers in de regio. De Provincie Drenthe zal straks, op aangeven van de LAG, de beschikkingen verlenen voor de gehonoreerde LEADER-waardige initiatieven. De zes gemeenten en de provincie dragen ook financieel bij aan deze initiatieven.

Ondernemers en inwoners zijn bij de lokale LEADER-initiatieven aan zet. Het daarnaast inzetten van de economische motor, om maatschappelijke uitdagingen voortvarend het hoofd te bieden, vraagt een andere, meer faciliterende rol van de overheid, waarbij de draagkracht van dorpsgemeenschappen niet overschat mag worden.

Bedrijfsleven (Recreatie & Toerisme, Landbouw en overige sectoren)

Ondernemers zijn een primaire partij bij de ontwikkeling van een regio. Ondernemers in de LEADER regio zijn wel zeer actief, financieren mee bij veel lokale initiatieven en zullen ook een co-financierende rol spelen in LEADER-projecten. Het midden- en kleinbedrijf in Drenthe - bijna alle bedrijvigheid in het gebied is MKB - is een factor van belang bij de uitvoering van deze LOS. In West Drenthe zijn 23.583 bedrijven gevestigd (Structuur alle vestigingen, z.d.).

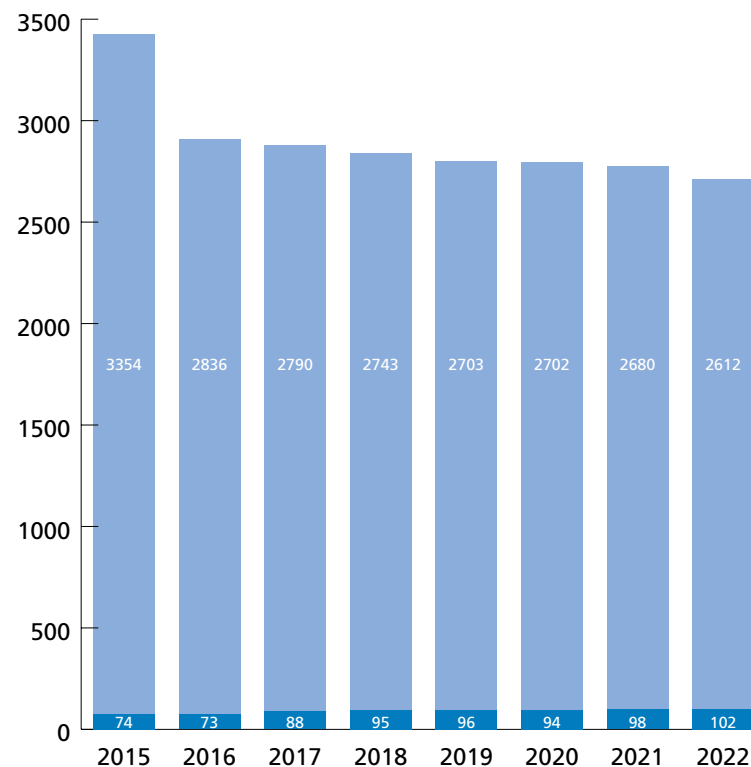
Recreatie & Toerisme

In 2021 brachten 1,7 miljoen toeristen in totaal ruim 7 miljoen overnachtingen door in Drenthe. De laatste cijfers die het CBS publiceerde over de overnachtingen in augustus laten zien dat Drentse hotels niet eerder zoveel overnachtingen noteerden als in 2022. Vooral het aantal binnenlandse gasten ligt hoger (+16%), terwijl het aantal buitenlandse gasten nog achter blijft (Feiten & cijfers Drenthe, z.d.).

De vitaliteit van diverse toerisme- en recreatiebedrijven wel staat onder druk. Drenthe was één van de eerste recreatie provincies van Nederland en zal zich de komende jaren aan moeten passen aan de veranderende markt en samenleving. De impact van Corona, het personeelsgebrek en de hoge energiekosten beperken de financiële ruimte van de bedrijven.

Landbouw

De agrarische sector is een belangrijke economische sector in West Drenthe en ook bepalend voor het landschap en de leefbaarheid in het landelijk gebied. Zoals te zien in de afbeelding daalt het aantal reguliere landbouwbedrijven al jaren en neemt het aantal biologische bedrijven licht toe.

(Landbouw | Dit is Drenthe | Feiten en cijfers, z.d.)

Beheerders van natuurterreinen

In West Drenthe zijn prachtige natuurgebieden, zoals de Nationaal Parken Dwingelderveld, Het Drents-Friese Wold en nog een stukje van de Weerribben & Wieden, maar ook kleinere gebieden zoals Holtingerveld, Het Grote Zand en Blauwe Meer kennen prachtige natuur. Deze terreinen zijn belangrijk voor de inwoners en bezoekers van de provincie. De beheerders van deze terreinen, zoals Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, Het Drents Landschap etc. beheren, beschermen en geven educatie over deze gebieden en hun flora en fauna.

Bewoners

Bewoners zijn een primaire partij waar het gaat om de vitalisering van de regio. De dorpen in West Drenthe zijn sterk betrokken bij lokale en regionale initiatieven. De meeste dorpen in West Drenthe beschikken over een Vereniging Dorpsbelangen of Plaatselijk Belang.

Organisaties

Een heel diverse groep actoren zijn woningcorporaties, welzijnsinstellingen en maatschappelijke organisaties. Het is een secundaire partij in relatie tot de plattelandsontwikkeling. Veel burgerinitiatieven zullen bij de uitwerkingen van hun plannen de instellingen nodig hebben op verschillende niveaus. Net als de overheid dragen de instellingen bij aan initiatieven, door ze te faciliteren en te ondersteunen.

1.7 Hoofditems SWOT

In de vorige paragrafen is uitgebreid te lezen hoe de regio ervoor staat en wat belangrijke ontwikkelingen zijn. Al deze verschillende zaken zijn met het hoofddoel van de LEADER in gedachten beoordeeld. Daaruit volgt wat de kansen en bedreigingen zijn. Ook is duidelijk geworden wat goed gaat en waar zaken verbeterd moeten worden. In de bijlage is een uitgebreide opsomming terug te lezen. Hier worden de belangrijkste items genoemd.

Sterkte

- Drenten voelt zich (geheel) verantwoordelijk voor de energie- en klimaattransitie (53%) en in West Drenthe wordt er al flink verduurzaamd.
- Sociale samenhang is groot, er zijn veel sociale initiatieven, verenigingen, vrijwilligers, noaberschap en mantelzorgers.
- Drenthe zijn tevreden met hun leefomgeving en leven.
- Het economisch ecosysteem (o.a. ondernemers, onderwijs, overheid, investeerders) is verbeterd.

Verbeterpunten

- Zorgen over behoud van cohesie in dorpen door instroombewoners van buiten. Ook tussen Drenten onderling lopen meningen over maatschappelijke thema's ver uiteen polarisatie neemt toe.
- Er is sprake van een brain drain vanuit Drenthe.
- Er is sprake van een omgekeerde bevolkingsspiramide (zware demografische druk).

Kansen

- Nieuwe Drenten kunnen demografische druk en gebrek aan arbeidskrachten verlichten
- Herbestemming vastgoed en nieuwe woonvormen kunnen oplossing bieden voor het gebrek aan geschikte woonruimte voor jongeren en het langer thuis kunnen wonen van ouderen.
- Deelinitiatieven onder andere op grond van mobiliteit kunnen een goed alternatief bieden voor beperkt aanbod van openbaar vervoer.
- Door de Corona preventie-maatregelen is werken op afstand in veel branches gewoon geworden. Drenthe als provincie om te wonen wordt hiermee voor hoger opgeleiden aantrekkelijker.

Bedreigingen

- Er is ruimte nodig voor landbouw, natuur, wonen, energieopwekking, klimaatadaptatie en bedrijvigheid.
- Onze groene leefomgeving staat onder druk, teruggang biodiversiteit is nog niet gestopt, landschapselementen verdwijnen, natuurgebieden verschrompelen door stikstofoverschotten, waterkwaliteit is onder peil en klimaatveranderingen geven langere droge perioden en veel neerslag in korte tijd.
- Er is een groot gebrek aan arbeidskrachten, experts schatten in dat het een blijvend probleem is.
- Er is sprake van een te beperkte capaciteit op het elektriciteitsnetwerk om te voldoen aan het sterk stijgende aanbod aan zonne- en windenergie. Opslagmogelijkheden op locatie zijn (nog) niet rendabel.

Literatuur

Annoni, P., & Dijkstra, L. (2019). *THE EU REGIONAL COMPETITIVENESS INDEX 2019*. ec.europa.eu. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/work/2019_03_rci2019.pdf

Bodem | Dit is Drenthe | Feiten en cijfers. (z.d.). <https://www.drentheincijfers.nl/milieubodemenwater/bodem.php>

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2021, 8 december). *Opnieuw minder werkenden met armoederisico*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/49/opnieuw-minder-werkenden-met-armoederisico>

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2022a, februari 25). *Inwoners per gemeente*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/regionaal/inwoners>

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2022b, augustus 12). *Trek uit de Randstad blijft toenemen*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/32/trek-uit-de-randstad-blijft-toenemen>

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2023, 9 januari). *Groei en krimp per gemeente*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/regionaal/groei-en-krimp>

Cijfers over armoede in gezinnen | Nederlands Jeugdinstituut. (2022, 16 december). <https://www.nji.nl/cijfers/armoede-gezinnen>

Energietransitie. (z.d.). <https://www.waarstaatjegemeente.nl/dashboard/dashboard/energietransitie>

Feiten & cijfers Drenthe. (z.d.). Marketing Drenthe. <https://www.marketingdrenthe.nl/expertise/dashboard-toerisme-drenthe>

Geen ruimte voor economische ontwikkeling in stikstofplannen. (2022, 10 juni). MKB-Nederland. <https://www.mkb.nl/nieuws/geen-ruimte-voor-economische-ontwikkeling-stikstofplannen>

Groei & krimp | Dit is Drenthe | Feiten en cijfers. (z.d.). <https://www.drentheincijfers.nl/wonenendemografie/groeienkrimp.php>

Groen licht voor klimaatbuffer Ootmaantlanden-Koningsschut. (z.d.). Provincie Drenthe. <https://www.provincie.drenthe.nl/actueel/nieuwsberichten/2022/november/groen-licht-klimaatbuffer-ootmaantlanden/>

Heel veel informatie over provincie Drenthe (update 2023!). (2023, 5 februari). AlleCijfers.nl. <https://allecijfers.nl/provincie/drenthe/>

Hoe gaat het nu met ons water? (z.d.). Provincie Drenthe. <https://www.provincie.drenthe.nl/onderwerpen/natuur-milieu/water/gaat-water/>

Horstman, M. (2022, 14 oktober). *Drentse hotels noteren recordaantal overnachtingen*. Marketing Drenthe. <https://www.marketingdrenthe.nl/blog/monitor-herfstvakantie>

KNMI - Klimaatverandering. (z.d.). <https://www.knmi.nl/producten-en-diensten/klimaatverandering>

Kuipers, H. (2021, maart). *Nota Klimaatadaptatie Drenthe*. https://www.provincie.drenthe.nl/publish/pages/129028/nota_klimaatadaptatie_a4_web.pdf

Landbouw | Dit is Drenthe | Feiten en cijfers. (z.d.). <https://www.drentheincijfers.nl/natuurenlandbouw/landbouw.php>

Lexnova. (2020, februari). *Draagvlak en participatie in de energietransitie*. energievoordrenthe.nl. <https://www.energievoordrenthe.nl/toolkit/participatie/handlerdownloadfiles.ashx?idnv=1677037>

Ministerie van Algemene Zaken. (2022, 1 augustus). *Rijksoverheid stimuleert duurzame energie*. Duurzame energie | Rijksoverheid.nl. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie/meer-duurzame-energie-in-de-toekomst>

Over de Sociale Agenda. (z.d.). Sociale Agenda 2020-2023. Geraadpleegd op 24 november 2022, van <https://www.provincie.drenthe.nl/socialeagenda/sociale-agenda/>

PBL, CBS, & TNO. (2019). *DOELSTELLING CIRCULAIRE ECONOMIE 2030*. pbl.nl. <https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2019-policy-brief-doelstelling-circulaire-economie-2030-3551.pdf>

Perspectief 2030. (z.d.). Drenthe. <https://www.drenthe.nl/ondernemers/perspectief-2030>

- Provincie Groningen, Provincie Drenthe, & Provincie Fryslân. (2022, januari). *Economische Barometer Noord-Nederland 2021*. https://www.provincie.drenthe.nl/publish/pages/122370/2022-01-18_economische_barometer_noord-nederland_2021.pdf
- Ranglijst van het hoogste en laagste gemiddelde inkomen per inwoner van de gemeenten in de provincie Drenthe (update 2023!)*. (2023, 1 februari). AlleCijfers.nl. Geraadpleegd op 24 november 2022, van <https://allecijfers.nl/ranglijst/hoogste-en-laagste-inkomen-per-gemeente-in-de-provincie-drenthe/>
- Regio Deal Natuurinclusieve landbouw*. (z.d.). Regio Deal Natuurinclusieve landbouw. <https://www.regiodealnatuurinclusivelandbouw.nl/regiodeal>
- Stichting Demeter. (2022, 22 september). *Demeter Monitor 2021/2022 Areaal biodynamische landbouw in tien jaar met 81% toegenomen*. <https://www.stichtingdemeter.nl/nieuws/119/demeter-monitor-2021-2022-areaal-biodynamische-landbouw-in-tien-jaar-met-81-toegenomen>
- Structuur alle vestigingen*. (z.d.). <https://kvkregiodata.nl/dashboard/dashboard/structuur-alle-vestigingen>
- Trend Bureau Drenthe. (2022). *Monitor Brede Welvaart Drenthe 2021*. https://trendbureaudrenthe.nl/wordpress/wp-content/uploads/2022/08/TD_MonitorBredeWelvaartDrenthe2021-def.pdf
- Trendbureau Drenthe. (2022, 30 augustus). *Brede Welvaart*. <https://trendbureaudrenthe.nl/brede-welvaart/>
- Trendbureau Drenthe & Trendbureau Drenthe. (2021, 6 december). *Corona*. Trendbureau Drenthe. <https://trendbureaudrenthe.nl/corona/>
- UWV. (2022, 1 november). *Regio in Beeld geeft inzicht in personeelstekorten Drenthe*. Werk.nl. <https://www.werk.nl/arbeidsmarktinformatie/regio/drenthe/regio-in-beeld-2022>
- Van Well, E., & Rougoor, C. (2016, juli). *Landbouw en klimaatverandering in Drenthe*. <https://edepot.wur.nl/406764>
- Vestigingsklimaat | Dit is Drenthe | Feiten en cijfers*. (z.d.). <https://www.drentheincijfers.nl/economie/vestigingsklimaat.php>
- Waninge, B. (2022, 3 oktober). *Monitor Brede Welvaart Drenthe: Het gaat goed in Drenthe, maar welvaart en welzijn niet gelijk verdeeld*. Trendbureau Drenthe. <https://trendbureaudrenthe.nl/monitor-brede-welvaart-drenthe-het-gaat-goed-in-drenthe-maar-welvaart-en-welzijn-niet-gelijk-verdeeld/>
- Water | Dit is Drenthe | Feiten en cijfers*. (z.d.). <https://www.drentheincijfers.nl/milieubodemenwater/water.php>
- Werk en inkomen*. (z.d.). <https://www.waarstaatjegemeente.nl/dashboard/dashboard/werk-en-inkomen>
- Zzp structuur*. (z.d.). <https://kvkregiodata.nl/dashboard/dashboard/zzp-structuur>